

KAPITOLA PRVNÍ

Problém právní subjektivity

Nahlíženo zpětně, zdá se, že problém právní subjektivity vyvstal na počátku 19. století.⁴ Do té doby jako by bylo všechno jasné. Právo regulovalo vztahy mezi lidmi. Právními subjekty tak byli lidé a právní subjektivita byla kvalitou člověka značící, že tento člověk podléhal právní regulaci, byl způsobilý k právům a povinnostem.

Na počátku 19. století se ovšem objevuje **korporace**, která si, ač umělý útvar, osobuje postavení člověku vzhledem k právu ekvivalentní; právo náhle nereguluje jen vztahy mezi lidmi, ale reguluje vztahy mezi **právními subjekty** – těmi přirozenými i těmi umělými. Jak ale tyto **umělé subjekty** vznikají? Vytváří je zákonodárce, nebo vznikají živelně ve společnosti a zákonodárce jejich existenci pouze uznává? A hlavně: co všechno může takovým umělým subjektem být? Cokoliv, nebo tu existují nějaké podmínky, které musejí být splněny? Jinými slovy, jaké podmínky musejí být splněny, aby mohl umělý útvar nabýt kvalitu právní subjektivity, a existují vůbec takové podmínky?

Dříve, než dokázala právní věda nalézt na tyto otázky jednoznačnou odpověď, vtrhly do práva skupiny společností, které rozevřely nůžky mezi právní a ekonomickou realitou. Z právního hlediska šlo o několik subjektů, z hlediska ekonomického ale o jediný, jednotně řízený **podnik**. Pojem právního subjektu se tak ocitl v krizi, neboť v mnoha případech nedokázal ekonomickou realitu věrně reflektovat. V krizi tak veliké, že byl například v oblasti práva hospodářské soutěže zcela opuštěn a jeho příkazy byly adresovány přímo podniku.⁵

⁴ Pro takové zjednodušující pojetí srov. např. Doležil, T. *Koncerny v komunitárním právu*. Praha: Auditorium, 2008, s. 27: „*Koncepce samostatnosti právnických osob byla vytvořena až na počátku 19. století s rozvojem moderní ekonomiky a průmyslové revoluce jako důsledek potřeby akumulace volného kapitálu. Na evropském kontinentu byla vytvořena právnická osoba včetně kapitálových společností a v zemích common law pojem korporace. Identita právnické osoby coby subjektu práva se oddělila od osob společníků...*“

⁵ To ostatně souviselo i s levicovými tendencemi, jež po druhé světové válce ovládly i západoevropské právní myšlení; společnost jako nástroj prosazování ryze soukromých zájmů se jevila neschopná stát se místem vyvažování zájmů investorů, managementu a pracujících. Byla proto prohlašována za překonanou a mrtvou, budoucnost se spatřovala v podniku po

Zdálo by se tedy, že problém právní subjektivity lze redukovat na problém právnických osob, popřípadě ještě skupin společností. Byl by to ale pohled poněkud zjednodušený. Ve skutečnosti totiž ani v dobách 19. století dávno předcházejících nebyla právní subjektivita tak jednoduchá, jak se dnes zdá.

Korporace nevznikají v 19. století, byť je to doba, kdy definitivně ovládly ekonomickou scénu. Existovaly již v dobách starověkých (zejména jezdecké společnosti ve starém Římě) a znovu pak od středověku dále. Obzvláště některé akciové společnosti přitom představovaly skutečné státy ve státě se značnou mírou autonomie (tak například Compagnie des Indes Orientales⁶ založená v 17. století), které vstupovaly do právních vztahů a byly tedy nepochybně skutečnými subjekty. Ani u ostatních typů obchodních společností neznamenal přijetí **napoleonského obchodního zákoníku** žádnou převratnou změnu, ve které by mohl být spatřován důvod přerodu smlouvy v nový subjekt. Právě naopak, napoleonský obchodní zákoník přebírá takřka beze změny dosavadní právní stav, jak jej formuloval Code Savary a doplnila následující judikatura a doktrína 18. století.⁷ Jedinou změnou se tak zdá být právě formální prohlášení již několik staletí existujících útvarů za právní subjekty, ani k němu ale nedochází na straně zákonodárce, ale na straně judikatury a doktríny⁸ (odlišná a pokrokovější situace je v Rakousku – ABGB v § 26 proklamuje, že „*naproti jiným osobám používají dovolené společnosti zpravidla stejných práv jako jednotlivé osoby*“).

Navíc po celou dobu existovala řada dalších umělých útvarů – právních subjektů: fiskus, církev, kostel atd. Hlavní rozdíl tak v tomto ohledu spočíval

socialistickém vzoru. [Srov. např. Bastid, S. et al. *La personnalité morale et ses limites: Études de droit comparé et de droit international public*. Paris: Librairie Générale de droit et de jurisprudence (L.G.D.J.), 1960.] Tak jako v mnoha jiných případech v historii práva i tento pohřeb byl předčasný.

⁶ Tato společnost měla mimo jiné právo jmenovat velvyslance, uzavírat mezinárodní smlouvy a vyhlášovat a vést válku. Podrobněji viz např. Sottas, J. *Histoire de la Compagnie Royale des Indes Orientales, 1664 – 1719*. Rennes: La Découverte, 1994.

⁷ Srov. mou starší práci Pelikán, R. *Kořeny moderního práva obchodních společností ve Francii*. Diplomová práce, Právnická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, inédit.

⁸ Napoleonské zákoníky k otázce právní subjektivity společností mlčí; ba co víc, první kniha občanského zákoníku „o osobách“ upravuje jen osoby fyzické. Článek 529 občanského zákoníku ale prohlašuje podíly na obchodních společnostech za věci movité. V roce 1834 to poslouží judikatuře jako argumentační základ pro dovození právní subjektivity společnosti: pokud by šlo o pouhou smlouvu, musela by movitá či nemovitá povaha podílu odpovídat tomu, zda v majetku society jsou nebo nejsou přítomny nemovitosti. Viz Baruchel, N. *La personnalité morale en droit privé – éléments pour une théorie*. Paris: L.G.D.J., 2004, s. 7.

v tom, že dosud nebyl objeven abstraktní pojem právnické osoby, a tedy ani právního subjektu.⁹

Mnohem významnější ovšem je, že právní subjektivita lidí nebyla ani samozřejmá ani obsahově jednotná, a to v zásadě po celou dobu, kterou historická paměť lidstva pokrývá. V tomto ohledu je třeba připomenout dvě skutečnosti.

První z nich jsou otroci, osoby disponující všemi přirozenými atributy právního subjektu, a přece nezpůsobilé k právům a povinnostem. Jejich existence v různých historických epochách a na různých místech popírá časté rozlišení mezi **přirozenými osobami** (rozuměj lidmi), kterým je právní subjektivita vrozena, a **osobami umělými, fiktivními, právnickými**, které jsou vytvářeny zákonodárcem zakládajícím fikci, podle které platí, že se s určitým právním útvarem nakládá stejně jako s člověkem. Postup zákonodávce zdá se tak být v obou případech mnohem podobnější, neboť jak vidno, u člověka stejně jako u společenského útvaru není jeho biologický či sociální stav dostačující podmínkou pro to, aby byl zákonodárcem uznán za právní subjekt.¹⁰ Právním subjektem není tedy člověk nebo útvary jemu připodobněné, ale je jím to, co za právní subjekt zákonodávce pohlásí, bez ohledu na biologickou či sociální podstatu.

Otroci nám ovšem poskytují ještě další poučení. Postupem času totiž ve většině společenských a právních systémů nabývali tu větší, tu menší míru subjektivity. Získávali možnost hospodařit s vlastním *peculium*, a někdy si z něj dokonce koupit sami sebe. Mohli v určitém rozsahu kontrahovat vlastní závazky. Stávali se spoluodpovědnými (spolu se svými vlastníky) za delikty, kterých se dopustili.¹¹ Ještě rozsáhlejší míru subjektivity pak můžeme pozorovat u rozličných osob svobodných a polosvobodných – žen, kolonů, propuštěnců atd. –, až po téměř plnou subjektivitu nevolníků. Vidíme tak, že právní subjektivita nebyla vůbec obsahově jednotná, že naopak mohla nabývat nejrůznějšího obsahu a míry. Zároveň vidíme i to, že dichotomie subjekt – objekt není nepřekonatelná, že totiž otrok mohl být zároveň subjektem (když podléhal jemu adresovaným příkazům a zákazům a sám odpovídal za jejich porušení) i objektem vlastnického práva subjektu jiného.

⁹ David, R. In Bastid, S. et al. *La personnalité morale et ses limites – Études de droit comparé et de droit international public*. Paris: L.G.D.J., 1960. Již ve 13. století sice prý použil Innocens IV. termín *una persona* pro kolegium a od 14. století se díky Bartolovi hovoří o *persona ficta*, s žádným teoretickým náhledem se tu ale nesetkáváme (srov. k tomu např. Lefebvre-Teillard, A. *Introduction historique au droit des personnes et de la famille*. Paris: Presses Universitaires de France – PUF, 1996, s. 67).

¹⁰ Nešlo přitom jen o to, zda bude člověku subjektivita přiznána, mohla mu být také *odebrána* při tzv. kapitšdiminuci; institut civilní smrti přitom v Evropě přetrvával až do 19. století.

¹¹ Srov. např. Kincl, J. *Otroci ve frankých právních pramenech 6.–8. století*. Praha: Universita Karlova, 1973, s. 121–136.

Druhým institutem, který při úvahách o subjektivitě nelze pominout, je **rodina**. Pro římské právo a stejně tak i pro raně středověké barbarské právní systémy je charakteristická silná **moc otce rodiny** nad jejími ostatními členy. Moc tak silná, že jí lze připodobnit k moci vlastníka nad otrokem. Výsledkem je, že ačkoliv jsou neemancipovaní členové rodiny teoreticky samostatnými právními subjekty, v praxi je jejich subjektivita více či méně pohlcována subjektivitou rodiny. To ve značné míře platilo jak v římském právu, tak i později například ve středověké Francii, kde nalézáme tuto instituci formalizovanou v podobě společnosti všeho majetku. Dodnes se s takovým pojetím rodiny můžeme setkat například v hindském právu.¹²

Právní subjektivita tak historicky nikdy nebyla jednoduchou vlastností člověka způsobující, že takový člověk podléhá právní regulaci a může vstupovat do právních vztahů. Právní subjektivita byla mnohem variabilnější a složitější. Některé právní subjekty disponovaly plnou subjektivitou, jiné mohly vstupovat do vlastních právních vztahů jen ve velmi omezeném rozsahu, ve zbytku jsouceny předměty vlastnictví nebo moci jiného, ještě jiné skutečnou vlastní subjektivitu neměly, ale byly součástí většího celku – rodiny.

Teprve Francouzská revoluce na sklonku 18. století tento obraz změnila. Zrušila všechny existující spolky a společnosti. Rozbila rodinné vazby. Vytvořila pojem svobodného, rovného a nezávislého **občana**, jehož jedinou vazbou byla vazba k všemocnému revolučnímu státu. Na takto zplanýrovaném terénu pak v období napoleonské konsolidace zdánlivě z ničeho vyrůstá nová, jednoduchá subjektivita, jejímž základem je subjektivita revolučního občana, ke které je připodobňována subjektivita opětovně vznikajících korporací a dalších právnických osob. Tato nová subjektivita stojí na dvou znacích, které se zdají tak samozřejmé, že se o nich ani nehovoří: 1. subjektivita je jednoduchá vlastnost, nabývající hodnot „ano“ nebo „ne“, nikoliv různé míry; 2. subjekt nemůže být zároveň objektem a naopak. Ve skutečnosti vidíme, že ani jeden z těchto znaků v sobě nemá nic samozřejmého. A naopak jednoduchost, kterou toto nové uspořádání přinášelo, byla vykoupena nepřijatelnou cenou. Nové pojetí sice dovedlo zobrazit revolučně zjednodušenou sociální realitu osob fyzických, pro právnícké osoby bylo zcela nevhodné.

Právní subjektivita tedy není jednoduchou, člověku vrozenou vlastností. Čím tedy je? Jaké jsou meze, ve kterých se může právní subjektivita pohybovat? Je zákonodárce zcela svobodný v tom, jakou míru subjektivity tomu kterému útvaru přizná? Cesta k odpovědi na tyto otázky vede přes analýzu dalších základních pojmů práva, pojmu oprávnění (subjektivního práva) a právní

¹² Podrobněji k této otázce srov. Pelikán, R. Právo společností a právo rodinné – tušení souvislostí. In Dvořák, J. (ed.) *Pocita Sentě Radvanové k 80. narozeninám*. Praha: ASPI, 2009.

povinnosti. Dříve než se ovšem do této analýzy pustím, je nezbytné říci několik slov o samotném (objektivním) právu.

1.1 Pojem práva

H. L. A. Hart začíná svůj Pojem práva postřehem, že žádný jiný obor lidského vědění neklade tak často a s takovou naléhavostí otázku po své vlastní podstatě. Otázka „co je právo“ skutečně zaměstnává přední teoretiky a právní filosofy již nejméně dvě stě let, aniž by se dosud dočkala rozřešení, jež by bylo obecně přijato. Aniž bych chtěl této otázce upírat její prvořadou důležitost, nebudu se jí tu zabývat, neboť by nás to odvedlo příliš daleko od tématu této práce a neboť nemyslím, že bych mohl do této diskuse přinést cokoliv zajímavého.¹³

Přesto se ale bez nějakého popisu práva neobejdu. Bude ovšem determinován svým cílem. Pokouším se v této práci rekonstruovat pojem právní subjektivity tak, aby mohl být bezrozpornou součástí logického právního systému a aby umožňoval optimální fungování práva ve společnosti. Postačí mi proto povšimnout si těch znaků práva, které jsou z tohoto hlediska relevantní. Bude to popis vedený **zevnitř práva**, nikoliv zvenku. Kontextem tohoto diskurzu je právo jako faktum, právo, které tu dnes je, nekladu si otázku, zda tu být má či musí, nekladu si otázku po jeho legitimizaci.

Bude to zajisté popis nesmírně kusý. Netvrdím, že právo není nic jiného než to, co bude spadat do mého popisu (například nechávám do značné míry stranou otázku procedurálních a legitimačních norem). Netvrdím ani, že právo je vše, co do tohoto popisu spadá, že jsem popsal všechny meze práva (v tomto ohledu nechávám zejména stranou otázku, zda je právem amorální norma). To, co předkládám, je **popis**, nikoliv vymezení práva.

V tom je ovšem zároveň síla této metody. To, co budu popisovat, jsou, myslím, nepochybné aspekty současného práva, jež v explicitní či implicitní podobě nalezneme ve všech moderních teoriích práva. Podaří-li se mi tedy následně konstruovat teorii právní subjektivity na tomto podkladě, získá tím nezávislost na otázkách, jež jsem ze svého popisu záměrně vyloučil. Bude moci aspirovat na obecnou platnost bez ohledu na to, která koncepce pojmu práva je zastávána.

¹³ Z rozsáhlé literatury k tématu srov. např. Hart, H. L. A. *Pojem práva*. 2. vyd. Praha: Prostor, 2010. Fuller, L. L. *Morálka práva*. Praha: Oykomenh, 1998. Dworkin, R. *Když se práva berou vážně*. Praha: Oykomenh, 2001. Habermas, J. Law and Morality. Translated by Kenneth Baynes. In *The Tanner Lectures on Human Values* [online]. The University of Utah, Tanner Humanities Center, 1986 [cit. 2012-01-26]. Dostupné z: <<http://www.tannerlectures.utah.edu/lectures/documents/habermas88.pdf>>, atd.

Ve svém popisu (objektivního) práva pro účely této práce vycházím z prací normativistických, přece však s velmi podstatnými modifikacemi.¹⁴ **Normativisté** se totiž, ve snaze o apriorní pojetí práva a tím o konstrukci čisté právní vědy, snažili očistit svůj koncept od jakéhokoliv sepětí s realitou. Právem jim tak byl soubor všech norem, jejichž normativním subjektem (zjednodušeně řečeno původcem) je stát (chápaný ovšem v abstraktním smyslu).¹⁵ Obsah těchto norem, jejich soulad s realitou či s jinými normativními soubory byl pro ně bezvýznamný. Je-li stát subjektem normy „*kameny mají povinnost rozpouštět se ve vodě*“, je tato norma stejně tak právem jako jakákoliv jiná.

Toto pojetí je pro mne nepoužitelně bezobsažné. Je stejně neživotným pokusem, jakým by byla „čistá“ mechanika, jež by se nezajímala o funkčnost konstruovaných věcí a připouštěla tak hranaté kolo. Navíc nutno říci, že proklamovaného cíle v podobě apriornosti takového pojetí se normativistům ve skutečnosti dosáhnout nepodařilo. Podle normativistů se totiž právo od jiných normativních souborů (zejména morálky) odlišuje jediným znakem, státem jako subjektem norem. Na otázku, co je to stát, ovšem apriorní odpověď dát nelze, nechci-li se dopustit definice kruhem a vymezit stát jako subjekt právních norem (což je pojetí, ke kterému např. Weyr evidentně dospívá). Ve skutečnosti tak normativistické vymezení práva ob stojí jen tehdy, mám-li již předchozí představu o státu anebo – ještě lépe – o právu. Pak ovšem v sobě nemá nic apriorního.

Programové oproštění od mimoprávní reality (k tomuto pojmu viz dále) ovšem normativisty vedlo k velmi přesné a logicky čisté konstrukci reality právní. Právě v tomto bodě jsou výsledky jejich práce cenné a využitelné, ovšem po opětovném doplnění o aspekty opomíjené: otázky mimoprávní reality a jejího sepětí s realitou právní. Vráťím-li se k popisu pojmu práva, je proto třeba doplnit normativistické vymezení (právo je jednotným souborem norem) obsahovým znakem, kterým mi je mechanismus vynucení normou požadovaného stavu.

Právo nemůže přímo zasahovat do toho, co je v reálném světě, může pouze určovat, co být má. Určí-li právní norma, že X musí Y zaplatit 100 Kč, nebude tím Y o nic bohatší. Teprve uposlechne-li X této povinnosti, transformuje-li právní následek (vznik povinnosti) v následek reálný (přízpůsobení svého chování této povinnosti), naplňuje právo tímto zprostředkovaným působením na realitu svůj účel.

¹⁴ V podobném směru srov. Weinberger, O., McCormic, N. *An Institutional Theory of Law. New Approaches to Legal Posivism*. Berlin: Springer, 2010.

¹⁵ Srov. Weyr, F. *Základy filosofie právní*. Brno: A. Piša, 1920, s. 54; na s. 174–176 pak Weyr sám na kruhovost definice upozorňuje.

Přítom stojí za povšimnutí, že toto působení práva je v moderní společnosti natolik zautomatizované a sociálně institucionalizované, že si je ani neuvědomujeme. Vždyť vlastně říkám-li, že Y bude bohatší, když X splní svůj závazek, dopouštím se nepřesnosti. Y tím přece nezíská do své moci žádný předmět reálné hodnoty, ale jen peníze, tj. vlastně závazek státní banky poskytnout na požádání výměnou aktiva, kterými jsou peníze kryty (dnes – po téměř celosvětovém přechodu na tzv. *fiat money* již ani to ne), a tedy vlastně opět jen subjektivní právo (v moderním prostředí bezhotovostního platebního styku pak dokonce jen pohledávku za soukromou bankou ze smlouvy o běžném účtu). A naopak tedy, Y ve skutečnosti vznikem pohledávky za X již bohatší bude, alespoň v (post)moderním smyslu toho slova, neboť bude vlastníkem věci – pohledávky (to při širokém pojetí věci; s úzkým, hmotným, pojetím ovšem v dnešním světě již neobstojíme). To ukazuje, jak složitá a neustálá je **interakce mezi právní a mimoprávní realitou**, na popisovaných základních mechanismech to ale nic nemění, ba právě naopak – kdyby těchto mechanismů nebylo, celý systém by se zhroutil. Bohatství je v dnešní společnosti stále virtualizovanější, stále více spočívá v pouhé informaci. Aby tomu tak ale mohlo být, musí v kořenech tohoto systému stát onen základní mechanismus, o kterém hovořím. Zmizel-li by, přestalo-li by právo tuto základní roli plnit, celé toto virtuální bohatství by se rázem rozplynulo jako obláček dýmu.

Právo aplikace norem na právní skutečnosti (k těmto pojmům srov. níže) tvoří práva a povinnosti, jež vytvářejí síť právních vztahů mezi právními subjekty (a určitým způsobem i mezi objekty). Právo a povinnost jsou pak transformovány do reálného světa tím, že podle nich obvykle povinný subjekt dobrovolně upraví své chování v obavě ze sankce, jež by jej jinak stihla,¹⁶ a oprávněný subjekt své právo vykonává a případně i vymáhá. Selže-li přece tento primární (dobrovolný) převodní mechanismus, aktivuje oprávněný subjekt mechanismus sekundární, nedobrovolný, jednak v podobě vzniku sankční povinnosti, jednak v podobě nedobrovolného výkonu povinnosti státní mocí.¹⁷ Tyto dvě složky sekundárního převodního mechanismu jdou přitom ruku v ruce a jsou potřebné obě. Pokud by dobrovolné nesplnění povinnosti vedlo jen k jejímu splnění nucenému, nebyl by povinný motivován plnit dobrovolně (a oprávněný

¹⁶ Povinný přitom nemusí přesně vědět, **jaká sankce** mu hrozí. Má-li právo dostatečnou autoritu ve společnosti, nebude povinný ve většině případů vůbec zkoumat, zda a jaká sankce mu hrozí, ale splní svou povinnost z pouhého přesvědčení, že při jejím nesplnění by jej nějaká (dostatečná) sankce stihla.

¹⁷ Státní moc a její monopol násilí ovšem není jedinou možnou variantou tohoto nedobrovolného převodního mechanismu a není tak nutnou podmínkou existence práva; jak dostatečně přesvědčivě dokázal již Jhering (Jhering, R. von. *L'esprit du droit romain dans les diverses phases de son développement*. Bologna: Arnaldo Forni Editore, 2004, s. 119–178), právo může fungovat i pomocí mechanismů soukromé spravedlnosti.

vymáhat nedobrovolné plnění tam, kde dobrovolně splněno nebylo), primární převodní mechanismus by přestal fungovat. To by pochopitelně vedlo k rychlému selhání i sekundárního převodního mechanismu, a tím celého práva.

Nepřízpůsobení skutečného stavu právně normativnímu požadavku přináší subjektu nebezpečí sankce a jejího násilného vynucení. Právě tímto mechanismem, jehož alespoň obecná představa vede k dobrovolnému přízpůsobení chování valné většiny subjektů právním normám, se pak právo odlišuje od ostatních normativních souborů.¹⁸ Poruší-li subjekt např. etická pravidla, žádné násilné vynucení sankce jej obvykle nečeká. Jediným trestem mu je neuspokojení vlastního morálního citu nebo společenský odsudek.¹⁹ Zrovna tak poruší-li pravidla gramatiky, trpí tím nanejvýš cit jazykový.

Ve svém popisu práva si tedy všímám těchto jeho vlastností: je **jednotným souborem norem, jejichž nesplnění přináší adresátovi normy nebezpečí násilně vynutitelné sankce**. Jak již řečeno, neznámá to, že každá norma, která tyto vlastnosti vykazuje, je nutně právem, ani že právem nemůže být i něco, co stojí zcela stranou tohoto popisu.

V tomto ohledu se přitom do značné míry shodují s Kelsenem, který koncipoval právní normu jako „*hypotetický úsudek o podmíněné vůli státu k vlastnímu jednání*“.²⁰ Jinými slovy, bude-li splněna hypotéza normy (hypotetický úsudek), je stát připraven vynutit splnění dispozice, nebude-li dispozice splněna dobrovolně a zavdá-li k nucenému splnění podnět případný oprávněný. Norma ve své atomární podobě (když hypotéza, má být dispozice) dle Kelsena není právní normou (ani kdyby byl jejím subjektem stát). Tou se stává teprve, je-li doplněna o sankční „příslib“ státu, zakládající pro případ dobrovolného nesplnění povinnost státu k provedení trestu nebo exekuce.²¹

¹⁸ Myslím navíc, že rozšíření definice o toto obsahové kritérium neznemožňuje konstrukci právní vědy jako „čisté“ (apriorní) vědy, neboť v něm není doplněn žádný pojem, který by musel být vymezen empirickým zkoumáním. Tato otázka ovšem pro mne není důležitá.

¹⁹ Je ovšem třeba poznamenat, že oba normativní systémy se navzájem proplétají jak obsahově (odkazy právních norem na „dobré mravy“, kterými je morálka vtahována do práva, naopak představa nemravnosti protiprávního chování, je-li právní řád dobře konstruován a právo má dostatečnou autoritu ve společnosti), tak co do svého působení. Sankční mechanismus práva je sice citelnější, sankční mechanismus mravní ale zase působí každodenně a obsahuje i pozitivní sankci v podobě odměny za chování s normou souladné. Naše recentní zkušenost se společností, ve které tyto vazby do značné míry nefungují, ukazuje, že právo bez pomoci morálky přestává fungovat.

²⁰ Kelsen, H. *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*. Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1911, s. 189 a násl., cit. podle Weyr, F. *Základy filosofie právní*. Brno: A. Piša, 1920, s. 120.

²¹ Weyr, F. *Základy filosofie právní*. Brno: A. Piša, 1920, s. 158 a násl.; srov. též Kelsen, H. *Théorie générale des normes*. Paris: Presses Universitaires de France – PUF, 1996, s. 176: „*Je zvykem rozlišovat mezi právními normami, které ukládají určité chování a právními normami, které spojují sankci s chováním, které protiče těmto normám, a nazývat je primární*